

Πρεσβεία ἐπ' Ἀσσυρίους. Ἡ ἀνατολική πολιτική τοῦ ἱεροῦ Φωτίου

ΜΙΛΤΙΑΔΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ*

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ 7^{ος} μ.Χ. αἰῶνας εἶναι ὁ αἰῶνας τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, καθὼς ἡ προσωπικότητά του κυριαρχεῖ σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία διανύει αὐτὴν τὴν περίοδο τὴν πρὸ κρίσιμη φάση τοῦ μακροαἰώνου βίου της. Στὰ δυτικά τοῦ κράτους ἔχει διαμορφωθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἓνα ἰσχυρὸ πολιτικὸ κέντρο ποὺ ἀμφισβητεῖ τὸν τίτλο Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ γερμανικὴ Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Καρλομάγνου. Ταυτόχρονα στὰ ἀνατολικά ἔχει ἐμφανιστεῖ μία πνευματικὴ ἀπειλή, ποὺ σύντομα ἐξελίσσεται καὶ σὲ στρατιωτικὴ, καθὼς μία καινούργια θρησκεία μὲ πολὺ δυναμισμό προσπαθεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ πρὸς τὰ δυτικά.

Ἀλλά, ἐνῶ πάρα πολλὰ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸν ἐπιτυχητὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἱερός Φώτιος ἀντιμετώπισε τὸν ἐκ Δυσιῶν κίνδυνο τόσο γιὰ τὴν αὐτοκρατορία ὅσο καὶ γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, ἐλάχιστα εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴν πολιτικὴ ποὺ ἄσκησε ἡ αὐτοκρατορία, καὶ πάλι μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν Φώτιο καὶ τὸ περιβάλλον του, πρὸς Ἀνατολάς. Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ὁμως παρουσιάζει σήμερα ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἔρχεται καὶ πάλι στὴν ἐπικαιρότητα. Ἄλλωστε, ὁ κίνδυνος ποὺ κάποτε ἐκπροσωποῦσε ὁ Καρλομάγνος καὶ ἡ πολιτικὴ του γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς σήμερα ὄχι μόνον δὲν ὑφίσταται ἀλλὰ οἱ ἴδιοι λαοὶ ἀντιμετωπίζουν πλέον ὡς εὐλογία τὴν ἐνταξίη τους σ' αὐτὸ ποὺ τότε ἀποτελοῦσε τὴν καρολίνεια Ἁγία Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία καὶ σήμερα μετεξελίχθηκε σὲ Ἑρωπαϊκὴ Ἑνωσις. Ἀντίθετα, ὁ λεγόμενος «ἰσλαμικὸς κίνδυνος» ἀποτελεῖ καὶ σήμερα γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λαοὺς μία σημαντικὴ ἀπειλή, ἀπέναντι στὴν ὁποία ἡ σύγχρονη Εὐρώπη ἐμφανίζεται ἀμήχανη καὶ σχεδὸν ἀνυπεράσπιστη. Ἔτσι, μία ματιὰ στὴν ἐμπειρία τοῦ παρελθόντος ἴσως μπορέσει νὰ

* Ὁ Μιλτιάδης Κωνσταντίνου εἶναι Κοσμητὼρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

ἀποτελέσει μία πυξίδα για τὴν ἀναζήτηση, μὲ τὶς κατάλληλες ἀσφαλῶς προσαρμογές, λύσεων για τὸ σήμερον.

Ὅπως εἶναι προφανῶς γνωστό, τὸ Ἰσλάμ ἐμφανίστηκε στὴν περιοχή τῆς Ἀραβίας στὰ μέσα τοῦ ζ' μ.Χ. αἰῶνα καὶ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα κυριάρχησε σὲ ὁλόκληρη τὴ χριστιανικὴ Συρία καὶ Παλαιστίνη. Κατὰ ἀξιοσημείωτο ὁμως τρόπο αὐτὴν τὴν ἴδια περίοδο, μέσα τοῦ η' μ.Χ. αἰῶνα, διαπιστώνεται μία ἀνθιση τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας στὴν περιοχή, μὲ κέντρο κυρίως τὴν Ἱερουσαλήμ. Συγκεκριμένα, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὸ Μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Σάββα ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς γράφει τὴν *Πηγὴ Γνώσεως* καὶ τοὺς λόγους του *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας*, ἐνῶ ὁ θετὸς ἀδελφός του ἅγιος Κοσμάς ὁ Ὑμνογράφος, ἀργότερα ἐπίσκοπος Μαΐουμᾶ, συνθέτει τοὺς περιφημοὺς ὕμνους του ποὺ θὰ κάνουν γνωστὸ τὸ ὄνομά του σὲ ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, γύρω στὰ 807 μ.Χ. ὁ Λεόντιος ἐκ Δαμασκοῦ στὸ ἔργο του *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ὁσίου Στεφάνου τοῦ Σαββαΐτου, τοῦ θαυματουργοῦ*, ὁ ὁποῖος ἔζησε ἀπὸ τὸ 725 ὡς τὸ 794 μ.Χ., περιγράφει τὴ ζωὴ τῶν μοναχῶν τῆς ἐρήμου τῆς Ἰουδαίας, ποὺ παραμένει σχεδὸν ἴδια μὲ ἐκεῖνη τῶν μοναχῶν τῆς προϊσλαμικῆς περιόδου.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ κατάσταση φαίνεται νὰ ἀλλάζει δραματικὰ κατὰ τὸν θ' μ.Χ. αἰῶνα. Μία γλαφυρὴ περιγραφή τῶν συνεπειῶν τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς καταγράφεται ἀπὸ τὸν ἅγιο Θεοφάνη τὸν Ὁμολογητὴ στὸ ἔργο του *Χρονογραφία*, ὅπου παραθέτει κατ' ἔτος τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ ὡς τὰ χρόνια τοῦ Μιχαὴλ Α' Ραγκαβέ (811-813 μ.Χ.). Περιγράφοντας ὁ Θεοφάνης πρὸς τὸ τέλος τοῦ κεμένου του τὰ γεγονότα τοῦ ἔτους 6305 ἀπὸ κτίσεως κόσμου (= 812/13 μ.Χ.) ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ:

τῷ δ' αὐτῷ ἔτει πολλοὶ τῶν κατὰ Παλαιστίνην Χριστιανῶν μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ καὶ ἐκ πάσης Συρίας τὴν Κύπρον κατέλαβον φεύγοντες τὴν ἄμετρον κάκωσιν τῶν Ἀράβων. ἀναρχίας γὰρ καθολικῆς κατασχούσης Συρίαν καὶ Αἴγυπτον καὶ Ἀφρικὴν καὶ πᾶσαν τὴν ὑπ' αὐτοὺς ἀρχὴν, φόνοι τε καὶ ἀρπαγαὶ καὶ μοιχεῖαι, ἀσέλγειαί τε καὶ πᾶσαι πράξεις θεοστυγεῖς ἐν κόμαις καὶ πόλεσι ὑπὸ τοῦ θεολέστου ἔθνους αὐτῶν ἐπράττοντο, οἳ τε κατὰ τὴν ἁγίαν Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν πόλιν σεβάσμιμοι τόποι τῆς ἁγίας ἀναστάσεως, τοῦ κρανίου καὶ τῶν λοιπῶν ἐβεβηλώθησαν. ὁμοίως δὲ καὶ αἱ κατὰ τὴν ἔρημον διαβόητοι λαῦραι τοῦ ἁγίου Χαρίτωνος καὶ τοῦ ἁγίου Σάββα, καὶ τὰ λοιπὰ μοναστήρια καὶ αἱ ἐκκλησίαι ἠρημώθησαν. καὶ οἳ μὲν ἀνηρέθησαν μαρτυρικῶς, οἳ δὲ τὴν Κύπρον κατέλαβον καὶ ἐκ ταύτης τὸ Βυζάντιον, οὗς Μιχαὴλ, ὁ εὐσεβῆς βασιλεὺς, καὶ Νικηφόρος, ὁ ἀγιώτατος πατριάρχης, φιλοφρόνως ἐξένισαν. τοῖς μὲν γὰρ

έλθοῦσιν ἐν τῇ πόλει μοναστήριον ἐπίσημον ἐδώρησατο, τοῖς δὲ κατὰ τὴν Κύπρον ἐναπομείνασι μοναχοῖς τε καὶ λαϊκοῖς τάλαντον χρυσοῦ ἀπέστειλεν, καὶ παντοίως τοῦτους ἐθεράπευσεν. ἦν μὲν οὖν Μιχαὴλ εἰς πάντας χρηστός καὶ ἐπιεικής, περὶ δὲ τῆς τῶν πραγμάτων διοικήσεως ἀκυβέρνητος, δεδουλωμένος Θεοκτίστῳ μαγίστρῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἄρχουσιν¹.

Τὸ «μοναστήριον ἐπίσημον» γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα βρισκόταν στὴ θέση ποῦ σήμερα εἶναι χτισμένη ἡ Μονὴ τῆς Χώρας, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι ἀποτελέσει κατὰ τὸν 9^ο μ.Χ. αἰῶνα μίαν ζωτιανὴ Παλαιστινιακὴ συνοικία, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ ἀπὸ τὴν ἔρημο τῆς Ἰουδαίας. Στὴν πραγματικότητα, τὰ προβλήματα εἶχαν ἀρχίσει στὴν Παλαιστίνη ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Στ' (780-797 μ.Χ.) καὶ τοῦ χαλίφη Χαροῦν ἄρ-Ρασίντ (786-809 μ.Χ.) καὶ ἐντάθηκαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ περιφημοῦ χαλίφη μὲ τοὺς πολέμους τῆς διαδοχῆς μεταξὺ τῶν γιῶν του, ἄλ-Ἀμίν (809-813 μ.Χ.) καὶ ἄλ-Μααμοῦν (813-833 μ.Χ.). Ὅπως ἀναφέρει καὶ ὁ Θεοφάνης, στίς μεγάλες καταστροφές ποῦ προκλήθηκαν ἀπὸ τὶς ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς στὴν Παλαιστίνη, συγκαταλέγονται ὡς σημαντικότερες ἡ λεηλασία τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Χαρίτωνος τὸ 788 μ.Χ. καὶ ἡ σφαγὴ τῶν εἴκοσι μοναχῶν τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα τὸ 797 μ.Χ. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ καὶ ἔξῃς οἱ χριστιανοὶ τοῦ χαλιφάτου ἀρχίζουν νὰ ἐνσωματώνονται στὸν ἰσλαμικὸ πολιτισμὸ καὶ υἰοθετοῦν πλέον τὴν ἀραβικὴ γλῶσσα, ὁπότε παύει καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴν Παλαιστίνη.

Καθ' ὅλη σχεδὸν τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορα Θεοφίλου, ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλης τὸ 829 μ.Χ., δύο χρόνια μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἄραβες, καὶ ὡς τὸν θάνατό του, τὸ 842 μ.Χ., σημειώνονται παρατεταμένες ἐχθροπραξίες ἀνάμεσα στὴ Ρωμαϊκὴ Ἀυτοκρατορία καὶ στὸ Χαλιφάτο τῶν Ἀββασιδῶν, στὴν ἡγεσία τοῦ ὁποῖου βρίσκονται ὁ χαλίφης ἄλ-Μααμοῦν (813-833 μ.Χ.) καὶ ὁ διάδοχός του χαλίφης ἄλ-

1. Θεοφάνους ἁμαρτωλοῦ μοναχοῦ καὶ ἡγουμένου τοῦ Ἁγροῦ καὶ Ὁμολογητοῦ Χρονογραφία ἐτῶν φησὶ ἀρχομένη ἀπὸ πρώτου ἔτους Διοκλητιανοῦ ἕως δευτέρου ἔτους Μιχαὴλ καὶ Θεοφυλάκτου υἱοῦ αὐτοῦ· τοῦτ' ἔστιν ἀπὸ τοῦ εἰσοῦ ἔτους τοῦ κόσμου ἕως ἔτους στε' κατὰ τοὺς Ἀλεξανδρεῖς, κατὰ δὲ Ρωμαίους σκα'. CAROLUS DE BOOR (ed.), THEOPHANIS CHRONOGRAPHIA. Vols I & II / Lipsiae, 1883 & 1885. Τὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ www.aegean.gr/cultura/itec/chmlab (Ἐρευνητικὸ ἔργο: ΔΡΟΜΟΙ ΤΗΣ ΠΙΣΤΗΣ – ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑ. Ἐργαστήριο Διαχείρισης Πολιτισμικῆς Κληρονομιάς. Πανεπιστήμιο Αἰγαίου, Τμῆμα Πολιτισμικῆς Τεχνολογίας καὶ Ἐπικοινωνίας, © 2006, σελ. 240-241).

Μούτασιμ (833-842). Παρά τις πολεμικές αντιπαραθέσεις όμως, τὰ πράγματα ἐμφανίζονται ἐντελῶς διαφορετικά σὲ πολιτισμικὸ ἐπίπεδο, καθὼς οἱ Ἄραβες ἐπιδεικνύουν ἕναν ἰδιαίτερο σεβασμὸ καὶ μεγάλη ἐκτίμηση στὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ ἄλ-Μασούντι στὸ *Κιτάμπ ἄλ-ταν-μπίχ*, «Τὰ δύο βασίλεια, τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ τῶν Ρούμ, ἦταν πλάι στὴν Περσία σὲ μεγαλεῖο καὶ σὲ δόξα· ἐξάλλου οἱ κάτοικοί τους ἦταν χαρισματικοὶ σὲ πολλοὺς κλάδους τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν ἀλλὰ καὶ ἀξιοθαύμαστοι τεχνῖτες»². Ἔτσι, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ θ' μ.Χ. αἰῶνα ὡς τὶς ἀρχές τοῦ ι' οἱ Ἀββασίδες ἠγέτες ἐπιδεικνύουν ἕναν ἰδιαίτερο ζῆλο νὰ ἰδιοποιηθοῦν τὴν κληρονομία τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ ρωμαϊκῆς πλευρᾶς ἕνα ἐνδιαφέρον γιὰ πολιτιστικὴ διείσδυση στὴν περιοχή τῶν Ἀράβων. Ὁ ζῆλος αὐτὸς ἀποτυπώνεται στὶς προσπάθειες πολιτισμικῶν ἐπαφῶν ποὺ καταγράφονται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 829 καὶ 907 μ.Χ. καὶ στὶς ὁποῖες φαίνεται νὰ μετέχουν ἀπὸ ρωμαϊκῆς πλευρᾶς ἐξέχουσες προσωπικότητες τῶν γραμμᾶτων, ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Γραμματικός, ὁ Κωνσταντῖνος Κύριλλος, ὁ Φώτιος καὶ ὁ Λέων ὁ Χοιροσφάκτης, οἱ ὁποῖοι ταξίδεψαν στὴν αὐλὴ τῶν Ἀββασιδῶν.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνῃ μία ἀναφορὰ σὲ ἕνα πρόβλημα ποὺ ἀπασχόλησε ἀρκετὰ τὴ σύγχρονη ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ ἀφορᾷ στὴν ἱστορικότητα καὶ κυρίως στὸν χρόνο τῆς συμμετοχῆς τοῦ Κωνσταντίνου Κυρίλλου σὲ κάποια ρωμαϊκὴ διπλωματικὴ ἀποστολὴ πρὸς τοὺς Ἄραβες. Στὸ ἔκτο κεφάλαιο τοῦ *Βίου τοῦ Κωνσταντίνου*, ποὺ σώζεται γραμμένος στὴν παλαιὰ ἐκκλησιαστικὴ σλαβονικὴ γλῶσσα, γίνεται λόγος γιὰ μία πρόσκληση ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τοὺς Ἄραβες στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ μία ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων πάνω σὲ θρησκευτικὰ θέματα καὶ ἰδιαίτερα στὸ ζήτημα τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τῆς πίστεως στὸν ἕνα Θεό. Λέγεται ὅτι ὁ αὐτοκράτορας συγκάλεσε τὴ Σύγκλητο προκειμένου νὰ συσχεφτοῦν γιὰ τὸ τί πρέπει νὰ κάνουν. Ἔτσι, ζήτησε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, ποὺ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν μόνον 24 ἐτῶν, νὰ ἠγηθεῖ τῆς πρεσβείας καὶ πάει στὴ Βαγδάτη, προκειμένου νὰ συμμετάσχει στὴ θρησκευτικὴ συζήτηση. Σημειώνεται, μάλιστα, ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῶν συζητήσεων ἀναδείχθηκε ἡ θεολογικὴ ὑπεροχὴ τοῦ Κωνσταντίνου ἀπέναντι στοὺς Ἄραβες θεολόγους,

2. NANTIA MARIA ΕΛ ΣΕΙΧ, *Τὸ Βυζάντιο ὅπως τὸ εἶδαν οἱ Ἄραβες*, Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις / Ἀντιπαραθέσεις 25 / Ἀθήνα 2013, σελ. 107.

οί όποιοι για τόν λόγο αυτό σχεδίαζαν νά τόν δηλητηριάσουν μετά τό πέρας του διαλόγου.

Ήν και ή θεολογική παιδεία του Κωνσταντίνου Κυρίλλου και ή καλή γνώση της άραβικης και έβραϊκής γλώσσας τόν καθιστούσαν τόν πλέον κατάλληλο για τήν ήγεσία μās τέτοιας λεπτής κρατικής άποστολής³, ή ιστορικότητα των πληροφοριών που περιέχονται στον *Βίο* άμφισβητήθηκε άπό άρκετούς έρευνητές, καθώς υπάρχουν πολλά σημεία που δέν μπορούν νά τεκμηριωθούν. Συγκεκριμένα, τό κείμενο φαίνεται νά άντικατοπτρίζει τό ύφος και τό πνεύμα των βυζαντινών άγιολογικών κειμένων, κάτι που καθιστά προφανές ότι άρκετές άπό τίς πληροφορίες που περιέχονται σ' αυτό, ιδιαίτερα κάποιες υπερβολές, όπως π.χ. τά σχετικά με τόν ήγετικό ρόλο του Κυρίλλου στην άποστολή ή τά άναφερόμενα στην έναντίον του συνωμοσία, θά μπορούσαν νά άποδοθούν στην προσπάθεια του συγγραφέα νά έξάρει δοξαστικά τόν ήρώα του. Ένα έπιπλέον πρόβλημα που σχετίζεται με τήν ιστορικότητα ή μή των πληροφοριών που περιέχονται στο συγκεκριμένο κείμενο προκύπτει άπό τή διαπίστωση ότι στα ιστορικά κείμενα της έποχής δέν άναφέρεται ή άποστολή κάποιας ρωμαϊκής αντιπροσωπείας στους Άραβες τό 851 μ.Χ., όταν δηλαδή, σύμφωνα με τή γενικά άποδεκτή χρονολογία γέννησής του, ό Κωνσταντίνος ήταν 24 χρονών. Ύπάρχει ώστόσο ή μαρτυρία ότι μεταξύ 855 και 856 μ.Χ. έλαβε χώρα άνταλλαγή αιχμαλώτων μεταξύ της αυτοκρατορίας και του Χαλιφάτου, κατά συνέπεια δέν θά μπορούσε νά άποκλειστεί ή πιθανότητα νά ύπήρξαν κάποιες προπαρασκευαστικές συνομιλίες άνάμεσα στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' (842-867 μ.Χ.) και στον χαλίφη Μουταβακκίλ (847-861 μ.Χ.), στίς όποιες ό Κωνσταντίνος Κύριλλος θά μπορούσε νά είχε λάβει μέρος.

Ήν και τό θέμα της παρούσας εισήγησης είναι ό ιερός Φώτιος, ή σχετικά έκτενης άναφορά στην άποστολή του μαθητή του Κωνσταντίνου Κυρίλλου στη Σαμάρα, τήν πόλη κοντά στη Βαγδάτη που άποτελέσε κατά τή διάρκεια της δυναστείας των Άββασιδών τήν έδρα του χαλίφη, έχει ιδιαίτερη σημασία, άν

3. Είναι γνωστό ότι τό 860 μ.Χ. ανατέθηκε στον Κωνσταντίνο Κύριλλο άπό τόν αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' (842-867 μ.Χ.) και άπό τόν καθηγητή του στο Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης πατριάρχη Φώτιο μία άνάλογη άποστολή στο Χαγανάτο των Χαζάρων, προκειμένου νά έμποδίσει τήν έξάπλωση εκεί του Ίουδαϊσμού. Ήν και ό στόχος δέν έπετεύχθη ή άποστολή άποτελεί μαρτυρία της δραστηριοποίησης άπό νωρίς του Κωνσταντίνου Κυρίλλου στο διπλωματικό πεδίο.

ληφθεῖ ὑπόψη ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ Ἄραβες λόγιοι τῆς περιόδου ἀντιμετώπιζαν τοὺς Ρωμαίους. Ἡ προσπάθεια τῶν Ἀράβων νὰ ἰδιοποιηθοῦν τὴν κληρονομιά τοῦ ἀρχαίου κόσμου κατὰ τὴν περίοδο τῶν Ἀββασιδῶν ἐκδηλώθηκε μὲ συστηματικὴ μετάφραση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων, τὰ ὁποῖα οἱ Ἄραβες κατόρθωσαν νὰ συλλέξουν ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, ἀλλὰ καὶ μὲ προσέλκυση ἐπιφανῶν ἐπιστημόνων, μὲ πῶς χαρακτηριστικὴ καὶ γνωστὴ ἴσως τὴν περίπτωση τοῦ Λέοντα τοῦ Μαθηματικοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ δάσκαλος τοῦ Φωτίου⁴. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, μία ἀπὸ τὶς πῶς ἐνδιαφέρουσες συνέπειες τῆς ὅλης ἀραβικῆς ἐπιχείρησης ἦταν νὰ ὑπερτονίζονται οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν πολιτισμὸ τῶν Ρωμαίων καὶ στὴν παιδεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἄραβες λόγιους πὺ ἀναφέρεται στὸ συγκεκριμένο θέμα εἶναι ὁ ἄλ-Τζάχιζ, ὁ ὁποῖος ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει σαφῆ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες (Γιουνάν) καὶ στοὺς Ρωμαίους (Ρούμ). Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «ἀφοῦ οἱ Ρούμ δὲν μποροῦσαν νὰ ἀλλάξουν τὰ ὀνόματα τῶν περισσότερων φημισμένων Γιουνάν συγγραφέων, κατέληξαν νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι οἱ Γιουνάν εἶναι στὴν πραγματικότητα μία φυλὴ τῶν Ρούμ... Τὸ Κιτάμπ ἄλ-Μαντίκ καὶ τὸ Κιτάμπ ἄλ-κάουαν οὐὰ ἄλ-Φασάντ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, πὺ δὲν ἦταν Ρούμ, οὔτε χριστιανός· ἡ Ἀλμαγέστη γράφτηκε ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο, πὺ δὲν ἦταν οὔτε Ρούμ, οὔτε χριστιανός· τὰ Στοιχεῖα γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Εὐκλείδη πὺ δὲν ἦταν οὔτε Ρούμ, οὔτε χριστιανός· Ἰατρικὰ βιβλία γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Γαληνό, πὺ ἐπίσης δὲν ἦταν Ρούμ, οὔτε χριστιανός· τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ τὰ βιβλία τοῦ Δημόκριτου, τοῦ Ἴπποκράτη, τοῦ Πλάτωνα καὶ πολλῶν ἄλλων πὺ δὲν ἦταν οὔτε Ρούμ, οὔτε χριστιανοί... Στὴν πραγματικότητα, οἱ χριστιανοὶ καὶ οἱ Ρούμ δὲν εἶχαν οὔτε ἐπιστήμη, οὔτε ἐρμηνευτικὴ φιλολογία, οὔτε ὄραμα γιὰ κάτι τέτοιο, καὶ τὰ ὀνόματά τους πρέπει νὰ σβήσουν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν φιλοσόφων καὶ τῶν σοφῶν»⁵. Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινοῦνται καὶ πολλοὶ ἄλλοι Ἄραβες λόγιοι τῆς ἐποχῆς, κάτι πὺ ἐρμηνεύει τὴν ἀντίδραση τῶν αὐτοκρατό-

4. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ χαλίφης Ἄλ-Μαμοῦν ἀπευθύνθηκε στὸν αὐτοκράτορα Θεόφιλο ζητώντας του νὰ ἐπιτρέψει νὰ ἔρθει ὁ Λέων στὸ Χαλιφάτο, ὑποσχόμενος 2.000 λίτρες χρυσοῦ καὶ αἰώνια εἰρήνη! Στὴν σχετικὴ ἐπιστολὴ, μάλιστα, καταλήγει μὲ τὰ ἑξῆς: «Ἄν γίνει αὐτὸ (δηλαδὴ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Λέοντα στὴ Βαγδάτη), ὅλο τὸ γένος τῶν Σαρακηνῶν θὰ ὑποκλιθεῖ μπροστά σου καὶ πλούτου θὰ ἀξιοθεῖς τόσου, ὅσον δὲν εἶδαν μάτια ἀνθρώπου!». Ὁ Θεόφιλος, ὁμως, ἀρνήθηκε.

5. NANTIA MARIA ΕΛ-ΣΕΪΧ, *Τὸ Βυζάντιο ὅπως τὸ εἶδαν οἱ Ἄραβες*, Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις / Ἀντιπαραθέσεις 25 / Ἀθήνα 2013, σελ. 109.

ρων, πού ἐκδηλώθηκε μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τους νὰ συμπεριλαμβάνουν στὶς διπλωματικὲς ἀποστολὲς πρὸς τὸ χαλιφάτο ὄχι μόνον ἔμπειρους διπλωμάτες ἀλλὰ καὶ νεαροὺς ἐπιστήμονες καὶ φιλοσόφους, οἱ ὅποιοι θὰ μποροῦσαν νὰ λειτουργήσουν ὡς πρεσβευτὲς τῆς σοφίας καὶ τῆς πολιτιστικῆς ἀνωτερότητας τῆς αὐτοκρατορίας. Ὑπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, ἡ ἱστορικότητα τῆς συμμετοχῆς τοῦ Κωνσταντίνου Κυρίλλου σὲ μία ἀνάλογη ἀποστολὴ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀμφισβητηθεῖ, ἐνῶ ταυτόχρονα γίνεται κατανοητὸ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού ἀναπτύσσεται ἀπὸ Ρωμαϊκῆς πλευρᾶς γιὰ τὴ διάσωση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομίᾶς, ἡ ὁποία κατὰ τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας εἶχε ὑποτιμηθεῖ καὶ παραμεληθεῖ.

Ἰδιαίτερο ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παρούσα μελέτη ἔχει τὸ ἔργο τοῦ ἱεροῦ Φωτίου *Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος*, καθὼς αὐτὸ φαίνεται νὰ συνδέεται ἄμεσα μὲ κάποια διπλωματικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἱεράρχη στὸν ἀραβικὸ κόσμο. Ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνεται στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου, ὅπου παρατίθεται μίᾶ ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Ταράσιο:

Φώτιος ἡγαπημένῳ ἀδελφῷ Ταρασίῳ ἐν Κυρίῳ χαίρειν. Ἐπειδὴ τῷ τε κοινῷ τῆς πρεσβείας καὶ τῇ βασιλείῳ ψήφῳ πρεσβεύειν ἡμᾶς ἐπ' Ἀσσυρίους αἰρεθέντας ἤτησας τὰς ὑποθέσεις ἐκείνων τῶν βιβλίων, οἷς μὴ παρέτυχες ἀναγινωσκομένοις, γραφῆναι σοι, ἀδελφῶν φίλτατέ μοι, Ταράσιε, ἴν' ἔχοις ἅμα μὲν τῆς διαζεύξεως ἣν βαρέως φέρεις παραμύθιον, ἅμα δὲ καὶ ὧν οὐπω εἰς ἀκοὰς ἡμῶν ἀνέγνως εἰ καὶ διατυπωτικὴν τινα καὶ κοινοτέραν τὴν ἐπίγνωσιν [...]

Σύμφωνα μὲ τὴν γενικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ἐρμηνεία, ἡ ἔκφραση «πρεσβεύειν ἡμᾶς ἐπ' Ἀσσυρίους» τοῦ Φωτίου ὑπαινίσσεται κάποια διπλωματικὴ ἀποστολὴ πρὸς τοὺς Ἀραβες, τοὺς ὁποίους ἐδῶ ἀποκαλεῖ Ἀσσύριους. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ *Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος* περιλαμβάνει ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα 280 συγγραφέων τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς κοσμικῆς παιδείας, περιλήψεις τῶν ἔργων τους καὶ σχόλια. Πρόκειται γιὰ μίᾶ καταγραφή τῶν γνώσεων τοῦ Φωτίου ἀπὸ βιβλία πού κατὰ καιροὺς εἶχε διαβάσει. Ἡ μεγάλη συνεισφορὰ τῆς *Βιβλιοθήκης* εἶναι ὅτι διέσωσε μέχρι σήμερα πληροφορίες γιὰ ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων πού ἔχουν χαθεῖ. Δυστυχῶς, παρὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου, δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγησι καὶ τὸν σκοπὸ τῆς σύνθεσής του. Οἱ προσπάθειες τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ἔργου στηρίχτηκαν στὶς προσπάθειες νὰ χρονολογηθεῖ ἡ ὑποτιθέμενη ἀποστολὴ τοῦ Φωτίου πρὸς τοὺς Ἀραβες στὴν ὁποία σύμφωνα μὲ

τήν κρατούσα υπόθεση αναφέρεται ή επιστολή του πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Ταράσιο. Συγκεκριμένα, ἔχουν προταθεῖ τὰ ἔτη 838⁶, 845⁷, 851⁸ καὶ 855-856⁹ μ.Χ., χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἀκόμη μεταγενέστερη χρονολόγηση. Νεότερες, μάλιστα, ἔρουντες ἀμφισβητοῦν ἀκόμη καὶ τὸ ἂν ὁ Φώτιος μετεῖχε ποτὲ σὲ κάποια τέτοια ἀποστολή. Σύμφωνα με αὐτὴν τὴν υπόθεση, ἡ περίφημη «πρεσβεία πρὸς Ἀσσυρίους» δὲν ἀναφέρεται σὲ κάποια διπλωματικὴ ἀντιπροσωπεΐα πρὸς τὸν ἀραβικὸ κόσμον, ἀλλὰ εἶναι μία μεταφορικὴ ἔκφραση, τὴν ὁποία ὁ Φώτιος δαίνει ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ προφήτη Ὡση (5:13)¹⁰, προκειμένου νὰ περιγράψει τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνον τὸ 867 μ.Χ. καὶ τὴν ἐξορία του¹¹.

Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὸν σκοπὸ καὶ τὸν χρόνον συγγραφῆς τοῦ συγκεκριμένου ἔργου, ἐκεῖνο ποὺ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ εἶναι ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτελεῖ μία σημαντικὸτατη μαρτυρία ὅτι στοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο ἀναβιώνει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ κληρονομιά. Τὸ ἐνδιαφέρον

6. AHRWEILER H., Sur la carrière de Photius avant son patriarcat. *Byzantinische Zeitschrift* 58 / 1965, σελ. 356-361. LEMERLE P., *Le premier humanisme byzantin: notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au 10e siècle*. Paris 1971, σελ. 179-180.

7. TREADGOLD, W. T., The Preface of the Bibliotheca of Photius: Text, Translation, and Commentary. *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977) 343-349, 346-347; TREADGOLD, W. T., *The Nature of the Bibliotheca of Photius*. Washington, D.C. 1980. 12 et ss., 25 et ss., 35 et s., 111; TREADGOLD, W. T., Photius and the Reading Public for Classical Philology in Byzantium. In: Mullet, M. – Scott, R., (eds.), *Byzantium and the Classical Tradition*. Birmingham 1981. 123-126, 123 et TREADGOLD, W. T., Photius Before His Patriarchate, *Journal of Ecclesiastical History* 53 (2002) 1-17, 11.

8. SCHAMP, J., Le projet pédagogique de Photius. In: Van Deun P. – Macé, C., *Encyclopedic Trends in Byzantium ? Proceedings of the International Conference held in Leuven, 6-8 May 2009*. Leuven – Paris – Walpole 2011. 57-75, 67 (mais, pour une interprétation différente proposée par le même chercheur cf. *infra*).

9. BECK, H.-B., *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München 1959. 526; DVORNIK, F., The Embassies of Constantine-Cyril and Photius to the Arabs. In: *To Honor Roman Jakobson: Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday*. La Hague 1967. 569-576, 575.

10. καὶ εἶδεν Ἐφραὶμ τὴν νόσον αὐτοῦ καὶ Ἰούδας τὴν ὀδύνην αὐτοῦ καὶ ἐπορεύθη Ἐφραὶμ πρὸς Ἀσσυρίους καὶ ἀπέστειλεν πρέσβεις πρὸς βασιλέα Ἰαρίμ καὶ αὐτὸς οὐκ ἠδυνάσθη ἰάσασθαι ἡμᾶς καὶ οὐ μὴ διαπαύσῃ ἐξ ἡμῶν ὀδύνη (Ὡση 5:13).

11. RONCONI FILIPPO, Pour la datation de la Bibliothèque de Photius La Myriobiblos, le Patriarcat et Rome, στὸ *Byzanz Und Das Abendland II. Studia Byzantino-Occidentalia*, Hrsg. Zoltán Farkas, László Horváth, Tamás Mészáros. Eötvös-József-Collegium / Budapest 2014.

αυτό πού άσφαλώς δέν εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἐκδήλωση ἀνάλογου ἐνδιαφέρο-
ντος ἀπό τήν πλευρά τῶν Ἀράβων ἀποτυπώνεται στήν ἔργα τοῦ πνευματικοῦ πε-
ριβάλλοντος τοῦ Φωτίου, ὅπως τοῦ Νικήτου Βυζαντίου, τοῦ Ἀρέθα ἐπισκόπου
Καισαρείας καί τοῦ Πατριάρχου Νικολάου Μυστικοῦ. Ἀξίζει στό σημεῖο αὐτό
νά σημειωθεῖ ὅτι τόσο ὁ Νικήτας Βυζάντιος ὅσο καί ὁ Ἀρέθας καταφέρονται
μέ ἰδιαίτερη δριμύτητα κατά τοῦ Ἰσλάμ, ἀλλά ἡ κριτική πού ἀσκοῦν δέν στηρί-
ζεται σέ φήμες ἢ αὐθαίρετα συμπεράσματα ἀλλά σέ συστηματική μελέτη τῆς
ἰσλαμικῆς διδασκαλίας. Εἶναι χαρακτηριστικό στήν προκειμένη περίπτωση ὅτι
ὁ Νικήτας Βυζάντιος παρουσιάζει γιά πρώτη φορά, ἤδη τόν 9^ο μ.Χ. αἰῶνα,
στήν ἑλληνική γλῶσσα ἀνάλυση ὁλόκληρου τοῦ Κορανίου καί ἀξιόπιστη μετά-
φραση πολλῶν τμημάτων του. Ἐπομένως, παρὰ τοῦς θεολογικούς διαξιφι-
σμούς, πού εἶναι ἀναμενόμενοι ὅταν οἱ ἐκπρόσωποι μιᾶς θρησκευτικῆς πίστεως
προσπαθοῦν νά ἀναιρέσουν τίς βασικές διδασκαλίες τῆς μίας ἄλλης πίστεως,
εἶναι γεγονός ὅτι χριστιανοί καί μουσουλμάνοι ἔζησαν αἰῶνες μαζί στήν Ἀνα-
τολή, μέ ἀναπόφευκτη συνέπεια τίς ἀμοιβαῖες ἀλληλεπιδράσεις, παρὰ τίς δια-
φορές καί τίς μεγάλες ἀντιθέσεις, στόν κοινωνικό καί πολιτισμικό βίον τους¹². Τῆ
σημασία αὐτῆς τῆς συμβίωσης τονίζει ὁ πατριάρχης Νικόλαος ὁ Μυστικός γρά-
φοντας τὸ 911/12 μ.Χ. πρὸς τὸν χαλίφη τῆς Βαγδάτης ἁλ-Μουκτανίρ:

Δύο κυριότητες πάσης τῆς ἐκ τῆς γῆς κυριότητος, ἢ τε τῶν Σαρακηνῶν
καί ἢ τῶν Ρωμαίων ὑπερέχουσι καί διαλάμπουσιν, ὥσπερ οἱ δύο μεγάλοι
ἐν τῷ στερεώματι φωστῆρες. Καί δεῖ κατ' αὐτὸ γέ τοῦτο μόνον κοινω-
νικῶς ἔχειν καί ἀδελφικῶς. Καί μηδ' ὅτι τοῖς βίοις καί τοῖς ἐπιτηδεύμα-
σι καί τῷ σεβάσματι κεχωρίσμεθα παντάπασιν ἀλλοτρίως διακεῖσθαι...¹³.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω καθίσταται σαφές ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι τοῦ 9^ο μ.Χ.
αἰῶνα εἶχαν πλήρη συναίσθηση τοῦ ἀδιεξόδου ἐνὸς θεολογικοῦ διαλόγου ἀνά-
μεσα στή χριστιανική πίστη καί στό Ἰσλάμ. Ἀναγνώριζαν ὅμως ὅτι μέ τήν καλ-
λιέργεια τῶν κοινῶν πολιτιστικῶν καταβολῶν Ρωμαίων καί Ἀράβων, μποροῦσε
νά βρεθεῖ ἕνας τρόπος εἰρηνικῆς μεταξὺ τους συνύπαρξης.

Σήμερα ἡ κυρίαρχη εἰκόνα τοῦ Ἰσλάμ καί τῶν Μουσουλμάνων στήν εὐρω-
παϊκή συνείδηση εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ λεγόμενου «τζιχαντιστή», ὁ ὁποῖος σέ μία
ἐκρηξη ὑστερίας προβαίνει σέ βίαιες ἐξτρεμιστικὲς ἐνέργειες. Ὅμως δέν

12. ΖΙΑΚΑ ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΓΡ., *Μεταξὺ πολεμικῆς καί διαλόγου*, Ἐκδ. Πουρναρῶ, Θεσσαλονίκη
2010, σελ. 75.

13. PG 111,28.

υπάρχει αμφιβολία ότι ο εξτρεμισμός κάθε είδους μαρτυρά άνθρωπο έγκλωβισμένο, πέρα από θρησκεία, φύλο και φυλή, άνθρωπο ο οποίος βιώνει απίστευτα αδιέξοδα στην καθημερινότητά του και αναζητά απελπισμένα διέξοδο μέσα από τη βία. Έτσι, η τρομοκρατία κάθε μορφής δεν μπορεί να έχει ταυτότητα θρησκευτική, έθνική ή φυλετική. Η τρομοκρατία είναι αποτέλεσμα της απουσίας νοήματος ζωής, το οποίο βιώνει η σημερινή δυτική κοινωνία. Και είναι προφανές ότι αυτή ακριβώς η αδυναμία νοηματοδότησης της ζωής είναι μία χρυσή ευκαιρία για να ανθίσουν οι εξτρεμισμοί όλων των μορφών. Όταν βιώνει κανείς αδιέξοδο καθίσταται εύλωτο θύμα σε πάρα πολλά δολώματα που προσφέρονται απλόχερα. Η έλλειψη νοήματος ζωής προκαλεί απογοήτευση και έντελε απόρριψη της ίδιας της ζωής. Κατά συνέπεια, όταν κανείς βιώνει αυτή την απόρριψη αναζητά άφορμες άντεκδίκησης ενάντια σε κάθε μορφή ζωής. Τα παραπάνω δεν συνιστούν ασφαλώς προσπάθεια δικαιολόγησης του φαινομένου της τρομοκρατίας, αλλά εξήγησης και κατανόησης των αιτίων που την προκαλούν. Και είναι επίσης προφανές ότι η εξήγηση του φαινομένου από μόνη της δεν είναι αρκετή για την αντιμετώπισή του, μπορεί όμως να ανοίξει τον δρόμο προς την αναζήτηση λύσεων πολύ πιο αποτελεσματικών και σταθερών από τα αστυνομικά μέτρα και την καταστολή.

Σήμερα όλο και περισσότεροι άνθρωποι καλής θέλησης αναγνωρίζουν ότι η ασφάλεια και η σταθερότητα ενός κράτους εξαρτώνται από την παιδεία του, από το μορφωτικό επίπεδο του λαού του και όχι από τον αριθμό των έπιστημόνων που διαθέτει ή των ειδικών. Υποκατάστατο όμως σήμερα της παιδείας τείνουν να γίνουν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και, ακόμα χειρότερα, τα διάφορα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, που προσφέρουν ίσως γνώσεις και πληροφορίες, σπάνια ή ποτέ όμως προσφέρουν παιδεία, αξίες ή διαπλάθουν χαρακτήρες. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει πως η παιδεία απέτυχε, αλλά ότι, δυστυχώς, σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση φαίνεται να παραγκωνίζεται συστηματικά, καθώς τα πανεπιστήμια μετατρέπονται σε κέντρα εκπαίδευσης επαγγελματιών και τεχνιτών, όχι καλλιέργειας. Πέρα απ' αυτό όμως, είναι βέβαιο ότι πρέπει να προηγηθεί ή έξοδος από το αδιέξοδο της κοινωνικοοικονομικής κρίσης, που συνιστά και πάλι συνέπεια της αδυναμίας νοηματοδότησης της ζωής. Η εξασφάλιση μιας αξιοπρεπούς ζωής και η παροχή όρθης παιδείας είναι η καλύτερη θεραπεία για τον ρατσισμό και τον εξτρεισμό.

Ανεξάρτητα από τις όποιες προσπάθειες των πολιτικών ήγεσιών, μεγάλο μεριδίδο ευθύνης να εργαστούν προς την κατεύθυνση αυτή έχουν και οι ήγεσίες των Έκκλησιών, ώστε οι πιστοί να βρουν διέξοδο από αυτήν την κατάσταση

έγκλωβισμού που βιώνει ή κοινωνία, και να απαλλαγούν από την κατάσταση του φόβου απέναντι στον άλλον. Οι κορυφές της διανόησης, μεγάλο μέρος των οποίων είναι μέλη της Έκκλησίας, δεν μπορούν να παραμένουν πλέον αδρανείς, άπουσες και αδιάφορες. Και η Έκκλησία μπορεί να αποτελέσει τον παράγοντα εκείνον που θα κινητοποιήσει τον πνευματικό κόσμο να βρει το θάρρος, ώστε να προβάλλει, μέσα σε μία εποχή απόλυτου εύτελισμού και απαξίωσης του ανθρώπινου προσώπου, τις διαχρονικές ανθρώπινες αξίες και να προτείνει σημεία προσέγγισης και συμβίωσης απέναντι στην σύγκρουση πολιτισμών και θρησκειών που προωθεϊται και προπαγανδίζεται από διάφορα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Και, όπως αποδεικνύει η δράση του ιερού Φωτίου και του πνευματικού του περιβάλλοντος, η Έκκλησία μπορεί πράγματι να αποτελέσει μία τέτοια κινητήρια δύναμη ως φορέας πραγματικού πολιτισμού, στηριζόμενη στη μακραίωνη παράδοσή της, στις Γραφές της και στην πίστη της που την κατέστησαν ικανή όχι μόνον να συνυπάρξει για αιώνες με το διαφορετικό, αλλά και να καταστεί «φῶς του κόσμου» που θα καταυγάσει την ανθρωπότητα ολόκληρη.

